

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.422:316.344.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2026.1.24>**Калашнікова Людмила Володимирівна**

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та соціальної роботи
Криворізького державного педагогічного університету
просп. Університетський, 54, Кривий Ріг, Україна
orcid.org/0000-0001-9573-5955

Черноус Людмила Сергіївна

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Криворізького державного педагогічного університету
просп. Університетський, 54, Кривий Ріг, Україна
orcid.org/0000-000300916-7205

ІНКЛЮЗИВНЕ СУСПІЛЬСТВО: ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ОБМЕЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ

Актуальність теми. У статті здійснено теоретико-соціологічне обґрунтування концепції інклюзивного суспільства як багатовимірної моделі соціетального розвитку. Особлива увага приділяється пошуку адаптивних стратегій інтеграції в умовах глобальної цифровізації та хронічної соціально-економічної турбулентності.

Мета статті полягає у формуванні цілісного теоретико-соціологічного базису, який дозволить нівелювати критичний розрив між формальним (декларативним) визнанням інклюзії та латентними механізмами соціального відчуження.

Методи дослідження. Використання історико-генетичного методу і компаративного аналізу дозволило простежити еволюцію становлення теорій інклюзії/ексклюзії у класичному та сучасному науковому дискурсі, а також здійснити порівняння провідних ідей у межах структурно-функціонального підходу (П. Сорокін, Т. Парсонс, Н. Луман) до розуміння стабільності системи, етико-гуманістичних теорій (У. Матурана, П. Сорокін, А. Сен), концепцій політико-правової суб'єктності (К. Поппер, Дж. Роулз, Й. Терборн) та критичних парадигм (М. Фуко, П. Бурдьє, А. Негрі, М. Олівер). Метод моделювання уможливив аналіз поетапного розвитку інклюзивного суспільства за Й. Терборном, який з'ясувати особливості просування від забезпечення видимості та політичної релевантності до ресурсного забезпечення повної участі. Також розглянуто ризики «ланцюгової ексклюзії» в умовах цифровізації та проаналізовано інклюзію як механізм подолання структурної нерівності.

Результати дослідження. Автори доводять, що справжня інклюзія потребує не лише усунення фізичних бар'єрів, а й глибокої трансформації суспільного габітусу, перерозподілу соціального капіталу та активної протидії новим формам «дисциплінарного контролю». Запропоновано практичні кроки для реальної інтеграції вразливих груп у сучасних умовах соціально-економічної нестабільності.

Ключові слова: інклюзивне суспільство, інклюзія/ексклюзія, структурна нерівність, маргіналізація, соціальна мобільність, відкрите суспільство, соціальна модель інвалідності, цифрова нерівність, суб'єктність, політичне визнання.

Вступ. Інклюзивне суспільство визначається як модель співіснування, де кожна людина, володіючи певним спектром прав та обов'язків, відіграє активну роль у громадському житті [28]. Такий соціум базується на повазі до розмаїття та прагненні до рівноправності. Керуючись принципами соціальної справедливості, інклюзивне середовище гарантує рівний доступ до суспільних процесів усім громадянам, незалежно від їхньої гендерної приналежності, віку, етнічного походження, стану здоров'я чи релігійних поглядів. Відтак повноцінна інтеграція індивіда охоплює низку стратегічних вимірів таких, як соціально-політичний, юридичний, економічний та культурний, фізичний, просторовий, а також реляційний (міжособистісний). Окрім цього, концепція інклюзії передбачає активну протидію дискримінаційним законодавчим нормам та застарілим традиціям, що стають причиною ізоляції окремих осіб чи спільнот через їхню ідентичність (зокрема, за ознаками етнічного походження, статі, віросповідання або стану здоров'я).

Розбудова інклюзивного суспільства розпочинається із впровадження передових соціальних стратегій як на рівні окремих громад, так і в межах загальнодержавної політики. Водночас на глобальній арені діють міжнародні стандарти, що закладають фундамент для спільних цінностей та координують зусилля світової спільноти. Такі політичні інструменти є критично важливими для гарантування прав людини та розширення соціально-економічних можливостей для тих верств населення, які довгий час перебували у стані маргіналізації.

Провідна проблема полягає у тому, що попри активне впровадження інклюзивних практик на глобальному та національному рівнях, у соціологічному дискурсі спостерігається суперечність між декларативною інклюзією та реальною соціальною ексклюзією. Адже інклюзія – це не лише «надання доступу», а й трансформація самої системи, яка цей доступ обмежує. Через повсякчасне зростання різноманіття і масштабування інклюзивних груп залишається ризик неповного їх включення чи втрати політичної суб'єктності. Не менш важливим є ризик перетворення інклюзії на інструмент «дисциплінарного контролю» або виникнення «ланцюгової ексклюзії» через цифрову чи економічну нерівність.

Огляд літератури. З-поміж українських вчених проблемами інклюзії обіймаються Ю. Савельєв [11], О. Роговський [10], О. Пришляк та ін. [9], які у межах структурно-функціонального підходу здійснюють проєкцію наявного досвіду впровадження засад інклюзивності в європейських суспільствах на українські реалії, визначаючи інклюзію як інструмент подолання структурної нерівності. Натомість О. Дікова-Фаворська [3], Р. Мохнюк [7], І. Бобух та ін. [1] досліджують інклюзивне суспільство як цілісну систему, фокусуючись на соціально-економічних, політичних аспектах, а також управлінських можливостях розвитку інклюзивного середовища на регіональному рівні та рівні територіальних громад. Вивченню інклюзії в історичному й соціокультурному розрізі присвячені роботи С. Миронової [6], Л. Платаш [12] та ін. Найбільш поширеним у сучасному вітчизняному науковому дискурсі є педагогічно-інтегративний підхід, у межах якого аналізується освітня інклюзія як фундамент соціальної інклюзії в цілому (В. Шевченко [13], А. Колупаєва [5], М. Порошенко [8], В. Засенко [4], Ю. Бриндіков та ін. [2]). Означені дослідження мають фрагментарний характер і не повною мірою розкривають механізми подолання суперечності між формальним декларуванням інклюзивних цінностей та реальними практиками соціальної ексклюзії в сучасних українських реаліях.

Узагальнення означених напрацювань, дозволило припустити, що наразі спостерігається активний перехід від «вузької» (медичної, дефіцитарної) до «широкої» (соціально-політичної) моделі інклюзії, яка розглядається як стратегія національної стійкості та справедливості. Успішність її впровадження безпосередньо залежить від глибини аналітичного обґрунтування зазначених вище напрямів. Генезис ідеї інклюзивного суспільства в межах соціологічного дискурсу як зарубіжного, так і вітчизняного, свідчить про поступове формування складного аналітичного апарату, що спирається на класичні та сучасні теорії соціального розвитку.

Метою роботи є теоретико-соціологічне обґрунтування концепції інклюзивного суспільства як багатовимірної моделі соціального розвитку задля визначення провідних засад теоретичного підґрунтя подолання суперечності між декларативною інклюзією та реальними практиками

соціального відчуження в умовах цифровізації, соціально-політичної та економічної нестабільності.

Досягнення мети передбачало здійснення ретроспективного аналізу формування ідеї інклюзії в класичних та сучасних соціологічних теоріях, визначення механізмів переходу від ексклюзивних до інклюзивних соціальних систем, обґрунтування етапів розбудови інклюзивного суспільства через призму політичного визнання, правового статусу та ресурсного забезпечення. Для розв'язання поставлених завдань доцільно використати такі наукові методи, як: компаративний (порівняння наявних соціологічних підходів до розуміння сутності інклюзії) і системний аналіз (визначення інклюзії як механізму стабілізації та виживання суспільної системи; історико-генетичний метод для відстеження еволюції концепції інклюзивного суспільства; моделювання для структурування процесу трансформації суспільства (від «видимості» до «ресурсного забезпечення»).

Результати дослідження. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. представники Європейської Ради офіційно почали використовувати терміни «соціальна інклюзія» та «соціальна ізоляція» [25]. Поява концепції інклюзії була зумовлена необхідністю подолання соціальної нерівності, яка загострилася через трансформації на ринку праці. Оскільки тогочасні механізми соціального захисту вже не могли ефективно підтримувати різні категорії громадян, виникла потреба в нових підходах. Сьогодні соціальна інклюзія об'єднує різноманітні ресурси та стратегічні заходи, спрямовані на підтримку найбільш вразливих верств суспільства.

У межах соціології концепція інклюзивного суспільства формувалася поступово, спираючись на ідеї багатьох науковців. Хоча немає єдиного засновника цієї концепції, можна виокремити низку ключових напрямків, що заклали фундамент для її розвитку.

Першим з-поміж них є теорія соціальної стратифікації та соціальної мобільності П. Сорокіна, що містить пояснення сутності механізмів інклюзії й ексклюзії. Він стверджував, що будь-якому суспільству властива жорстка стратифікація за економічною, політичною, професійною ознаками (власне, прояв ексклюзії), а спроба «відкрити» кордони між ними, зробивши їх «проникними» – інклюзія [27, с. 47]. Відтак лише динамічне суспільство, де кожен його член включений до соціального простору фізично, статусно і має доступ до соціальних «ліфтів» успіху, можна вважати інклюзивним.

Наприкінці свого життя П. Сорокін акцентовано займався вивченням творчого альтруїзму. Він вважав, що справжня інтеграція суспільства неможлива лише через закони. На його думку, інклюзія має базуватися на «неогоїстичній любові» як соціальній силі, адже тільки через альтруїзм можна подолати ворожнечу між групами [27, с. 52].

У теорії соціальної системи Т. Парсонс визначав інклюзію не просто як акт доброї волі, а необхідний процес еволюції суспільства від традиційного до сучасного, механізм забезпечення його стабільності [22, с. 18]. Оскільки розвиток суспільства можливий завдяки диференціації, то за умови ускладнення його структури, старі форми солідарності перестають працювати, а для того, щоб система не розпалася, вона повинна «включити» в себе нові спільноти. Центральним елементом інклюзії є соціальна спільнота як така, що визначає, хто є «своїм», а хто «чужим» [22, с. 25]. Інклюзія детермінує розширення цієї спільноти, шляхом надання її членам, що раніше були виключені (через релігію, етнічне походження тощо), нових статусів повноправних членів.

Механізм дії інклюзії передбачає надання юридичних та громадянських прав спільнотам, що були на периферії, нові члени мають прийняти загальні цінності суспільства, але й саме суспільство має змінити свої стандарти, щоб стати більш відкритим задля розширення доступності наявних ресурсів, уможливлення повноцінної участі в соціально-економічному та політичному житті. На думку Т. Парсонса, схема AGIL (адаптація, досягнення цілей, інтеграція, формування і просування взірців поведінки) цілком логічно пояснює роль інклюзії у процесі «виживання» суспільства, де економіка має забезпечити робочі місця для нових членів спільноти, політична система – унормування їх прав, влада – створення відчуття солідарності між різними групами, культура, освіта і ЗМІ – транслювання ідеї рівності [22, с. 76]. Підхід Т. Парсонса є занадто

оптимістичним, адже він вважав, що суспільство саме повинно прагнути рівноваги, тоді як критики зауважують, що інклюзія досягається лише через запеклу боротьбу, а не через «природну еволюцію» системи.

На відміну від Т. Парсонса, у теорії соціальної аномії Р. Мертон пропонує більш реалістичне потрактування інклюзії крізь призму доступу до можливостей щодо реалізації життєвих цілей. На його думку, проголошуючи рівність цілей, суспільство може називати себе інклюзивним лише у тому випадку, коли надає реальні інструменти їх досягнення для людей з інвалідністю, етнічних меншин чи бідних верств населення [20, с. 75-79]. Отже, для дисфункціонального суспільства інклюзія може виступати в якості механізму зміни системи суспільних очікувань й усунення структурних нерівностей, а відтак і запобігання ексклюзії через появи аномії та масштабування девіацій як її наслідків (злочинності, адикцій, безпритульності тощо).

Продовжуючи ідеї Р. Мертона, В. Гіллс зауважує, що у суспільній свідомості спостерігається виражена асиметрія, адже провини представників домінуючих («включених») груп схильні сприйматися як норма, тоді як аналогічні дії виключених (маргіналізованих) осіб піддаються суворому осуду. Це вказує на те, що навіть за умови успішної реалізації політики соціальної інтеграції, упереджене ставлення до «нижчих класів» може залишатися незмінним. Якщо соціальна структура здатна інтегрувати маргіналів, поєднання їхнього фактичного безсилля з певними поведінковими паттернами продовжує витіснити їх на суспільну периферію. Соціально виключені суб'єкти будуть змушені існувати в «колонізованих» просторах, які, з одного боку, обмежені нерівними владними відносинами, а з іншого – затавровані звинуваченнями в девіантності чи невідповідності нормам [16]. Тим самим, суспільство схильне нормалізувати помилки привілейованих верств, водночас караючи за подібні вчинки тих, хто перебуває в стані соціального відчуження. Без глибокої трансформації суспільного сприйняття маргіналізовані групи залишатимуться заручниками владних структур, де їхня поведінка завжди розглядатиметься крізь призму підозри та контролю.

Концепція відкритого суспільства К. Поппера є фундаментом для розуміння інклюзивності на рівні державної політики та прав людини. Закрите суспільство, що базується на вірі в «єдину істину», традиціях, які не можна ставити під сумнів, та жорсткому поділі на «своїх» і «чужих», по суті є ексклюзивним. Натомість відкрите (інклюзивне) суспільство передбачає такий тип устрою, де кожна людина має право на особисті рішення та критичне раціональне мислення [23, с. 41].

Цікавою є ідея К. Поппера щодо парадокса толерантності, адже якщо суспільство буде безмежно толерантним навіть до тих, хто хоче знищити саму ідею рівності та інклюзії, то толерантність зникне разом із нами [23, с. 44]. Відтак, він наголошував, що суспільство має захищати права меншин та вразливих груп, але воно має право (і обов'язок) обмежувати тих, хто закликає до насильства, дискримінації чи знищення прав інших. Запорукою успіху виживання й побудови інклюзивного суспільства як захищеного простору є діалог між зацікавленими сторонами й спільна відповідальність за запровадження поступових змін.

На протигагу К. Попперу, який вбачає в інклюзії свободу, М. Фуко оцінював її доволі скептично. Він попереджав, що часто те, що називають інклюзією, є лише новою, більш тонкою формою контролю та нагляду за людьми, що включені до соціальної структури. Так звана «дисциплінарна влада» передбачала фізичне виключення (ізоляцію) маргіналів, які мали можливість повернутися лише після проходження виправлення або лікування, тобто, по суті, це «інклюзія навпаки» [16]. Іншими словами, суспільство піклується про здоров'я, гігієну та народжуваність (інклюзивна турбота), але ця турбота спрямована лише на тих, хто корисний для «державного інтересу». Ті, хто не вписується в біологічну чи економічну норму, піддаються «м'якій» ексклюзії або медикалізації. Натомість справжня свобода, за М. Фуко, полягає не в тому, щоб бути «включеним» у вже існуючі рамки, а в праві бути іншим і не піддаватися нормалізації.

Натомість П. Бурдье розмірковує глибше, аналізуючи не лише закони, а й психологію та культуру виключення. Зокрема, на його думку, важливим є вивчення ролі габітусу та різних форм капіталу у закріпленні стереотипів, нерівності, виключення із соціальних структур, й навіть

появі насильства, оскільки розуміння цих механізмів значиме для розробки інклюзивних практик [14, с. 8]. Іншими словами, для П. Бурдье інклюзія – це не «милосердя», а боротьба за перерозподіл капіталу (соціального, культурного та символічного) та відмова від нав'язування єдиного «правильного» способу життя, переосмислення соціальних норм.

Розвиваючи ідеї М. Фуко, А. Негрі зауважує, що в ексклюзивному суспільстві держава керує життям людей через обмеження та норми («якщо ти нормальний – ти в системі, якщо ні – ти за її межами»). Справжня інклюзія визначається правом людей керувати своїм життям через створення нових форм соціальності поза межами традиційної держави. Інклюзивним є об'єднання людей, які зберігають свою сингулярність, беруть участь у спільному творенні, маючи вільний доступ до спільних ресурсів [17, с. 204]. Ця позиція А. Негрі важлива для пояснення сутності низових ініціатив солідарності, кооперації та виникнення сучасних громадських рухів.

А. Негрі справедливо зазначав, що сама природа сучасної праці (інтелектуальна, цифрова, емоційна) вже робить сучасне суспільство інклюзивним, адже у ньому повсякчас циркулює інформація, долаючи кордони між приватним і публічним, а також між різними соціальними групами [17, с. 251]. Сучасна «когнітивна» праця не може існувати в ізоляції, щоб створювати код, контент чи ідеї, люди змушені вступати у взаємодію, що природним чином стирає бар'єри, долає фізичну відстань, мінімізуючи соціальну відчуженість. І якщо для М. Фуко інклюзія – це прихований нагляд, то для А. Негрі вона є механізмом неминучого революційного прориву у розвитку суспільства.

У. Матурана розглядав інклюзію крізь призму теорії біології пізнання і самовідтворення. На його думку, інклюзія є актом визнання права людини на співіснування поруч з іншими без спроб їх змінити, конфліктувати чи контролювати. Він стверджував, що без любові, не може бути і людства, відтак інклюзія це спосіб збереження життя як такого [19, с. 124].

Учень У. Матурана, творець теорії соціальних систем Н. Луман розходився з ним у поглядах і визначав інклюзію як суто функціональний механізм. Для сучасного суспільства характерна загальна інклюзія, що діє фрагментарно – люди одночасно включені до системи освіти, релігії, економіки тощо через виконання відповідних соціальних ролей, проте жодна з цих систем не «володіє» ними повною мірою. Успіх інклюзії визначається наявністю ефективної комунікації, відтак людина є інклюдованою лише тоді, коли система починає про неї «говорити» чи брати до уваги її «видимість», реалізуючи певні дії [18, с. 55].

Парадокс тотальної інклюзії полягає у тому, що вимогою сучасного суспільства є вільний доступ до всіх його систем, проте якщо людина випадає з однієї ключової системи (наприклад, економіки – стає безробітною), це запускає ланцюгову реакцію ексклюзії – без грошей втрачає можливість отримати якісні освітні, медичні послуги, юридичний захист та ін. В епоху тотальної цифровізації, коли державні послуги соціального захисту реалізуються через смартфон, людина, яка його не має, автоматично виключається з політичної та правової комунікації. Іншими словами, найстрашніше за Н. Луманом – це не нагляд (як у М. Фуко), а байдужість системи, коли людина опиняється в зоні ексклюзії, де закони, освіта та економіка просто перестають для неї існувати.

Для Дж. Роулз, інклюзія – це не просто «прийняття» інших, а фундаментальна умова чесного суспільного договору. Функціонування сучасних моделей соціального захисту дозволяє реалізувати принципи рівності, забезпечуючи кожному індивіду не лише формальні права, а й реальні ресурси для повноцінної участі в житті громади [24, с. 15]. Кожен з нас може опинитися на місці виключених, зобов'язання держави полягає у забезпеченні справедливого перерозподілу ресурсів на користь слабших. Наявні механізми соціального забезпечення повинна компенсувати нерівність стартових умов (соціальне походження, стан здоров'я), щоб інклюзія була фактичною, а не лише задекларованою на папері. Отже, за Дж. Роулзом, інклюзія тут стає мірилом успішності держави.

У межах теорії людського капіталу і справедливості А. Сен критикує підхід Дж. Роулз і зауважує, що різні люди мають різну здатність перетворювати ресурси на результати, відтак інклюзію слід розглядати як механізм розширення спроможностей, яка, діючи адресно, враховує

індивідуальні особливості людини, будучи не просто формальним інструментом розподілом благ, а реальним процесом забезпечення свободи вибору та підвищення якості людського життя. На його думку, ідея інклюзії дозволяє формувати нові уявлення про природу бідності, її причини задля внеску у соціальну політику мінімізації можливих наслідків. Суспільство є інклюзивним не тоді, коли воно «терпить» меншини, а тоді, коли воно активно усуває «спроможну бідність» – бар'єри, які заважають людям реалізувати свій потенціал [26, с. 50]. Саме ці його ідеї лягли в основу Індексу людського розвитку ООН.

Ключовою фігурою, що змінила світове розуміння інклюзії, став М. Олівер, сформулювавши соціальну модель інвалідності, яка була революційним кроком порівняно з медичним підходом. У межах останнього інвалідність сприймалася як трагедія, дефект особистості, що потребував лікування або виправлення, натомість М. Олівер запропонував змінювати середовище (архітектуру, транспорт, ставлення людей), яке мало б перестати створювати бар'єри. Для нього питання інклюзії не пов'язане з благодійністю чи проявами доброти (як це було в У. Матурани чи Дж. Роуз), а радше зі справедливим перерозподілом влади і наданням людям з інвалідністю повного контролю над власним життям [21, с. 105–118]. Базуючись на особистому життєвому досвіді, він довів, що суспільство має трансформуватися так, щоб у ньому не було «виключених» за ознакою фізичних чи психічних відмінностей.

На відміну від М. Олівер, Й. Терборн наголошує, що інклюзія – це політичний і соціальний процес, а не просто технічне рішення, яке дозволяє перевести дискурс із площини абстрактних цінностей або інфраструктурного впровадження у площину жорсткої соціологічної реальності. Він критикує ідеї М. Олівера щодо інклюзивних просторів і попереджає про небезпеку збереження нерівності у розподілі влади – людина з інвалідністю може мати доступ до будівлі парламенту, але не мати реального впливу на політичні рішення, що приймаються всередині. У цьому його позиція перегукується з думками А. Негрі про необхідність поширення низових ініціатив [28, с. 252].

Поглиблюючи ідеї П. Бурдьє і А. Сена, Й. Терборн зауважує важливість подолання «екзистенційної нерівності». І це не лише про подолання наявних економічних перешкод, а про право людей бути визнаними рівними в їх відмінностях. Якщо А. Сен говорить про розширення спроможностей, то Й. Терборн акцентує, що вони блокуються саме політичними структурами та нерівним розподілом соціальних позицій [28, с. 261].

За Й. Терборном розбудова інклюзивного суспільства не є одномоментною подією, а розгортається як поетапний процес трансформації владних і соціальних відносин. Першим фундаментальним етапом є забезпечення видимості та суб'єктності, адже усі члени суспільства отримують визнання та «право на голос», що утворює перехід від ігнорування вразливих груп до їхньої повноцінної присутності в публічному дискурсі. Другий етап – забезпечення політичної релевантності, коли потреби та пріоритети раніше виключених груп стають частиною політичного порядку денного. На цьому рівні влада не просто «бачить» людей, а інтегрує їхні інтереси у стратегії державного розвитку. Третій етап передбачає соціальну інтеграцію та мережеву взаємодію задля створення умов для вільної участі індивідів у соціальних активностях, що має на меті подолання ізоляції та забезпечення безбар'єрного доступу до живих соціальних зв'язків і неформальних мереж підтримки. Четвертий етап є етапом юридичного закріплення статусу громадян через реалізацію механізмів правової захищеності й імплементації прав, що є критично важливим для реального захисту та можливості оскарження порушень у судовому порядку. П'ятий заключний етап вимагає ресурсного забезпечення повної участі. Йдеться не лише про справедливий перерозподіл матеріальних благ, а й нематеріальних ресурсів – часу, просторової доступності та, що найважливіше, суспільної поваги [28, с. 378].

Ідеї Й. Терборна є більш прагматичними і критичними, адже він переводить фокус уваги з етико-гуманістичної до політико-правового визначення інклюзії. Визначні ним етапи становлення інклюзивного суспільства слугують інструментом для перевірки «справжності» відкритості, де мірилом успіху є не кількість декларацій, а реальна зміна балансу сил на користь тих, хто раніше був позбавлений права на дію та визнання.

Висновки. Попри відсутність західній соціологічній традиції загальноновизнаного потрактування інклюзивного суспільства, існує низка спільних аспектів, що присутні в усіх розглянутих концепціях: участь, почуття приналежності, право і громадянство. Говорячи про участь, йдеться не просто про присутність, а реальний вплив на процеси та прийняття рішень. Почуття приналежності передбачає суб'єктивне відчуття людини, що вона є частиною спільноти, де її цінують, а право і громадянство – юридичне підкріплення рівних можливостей та доступ до ресурсів. У межах ліберальних суспільств соціальна інклюзія переважно розглядається крізь призму забезпечення рівноправного доступу та ліквідації дискримінаційних бар'єрів. Натомість у соціал-демократичних політичних режимах підхід розширює це поняття, базуючи інклюзію на активному державному перерозподілі ресурсів. Останній спрямований на підтримку вразливих категорій населення та офіційне визнання специфічних потреб і прав окремих соціальних груп.

Концепція інклюзивного суспільства, пройшовши шлях від механічного подолання соціальних перешкод до глибокого етичного та функціонального переосмислення самої природи людського співіснування, продовжує розвиватися сьогодні, інтегруючи нові ідеї та виклики. Вивчення досвіду становлення наукових ідей демонструє, що інклюзивне суспільство розвивається поетапно і тримається на «трьох китах»: структурно-функціональному фундаменті (П. Сорокін, Т. Парсонс, Н. Луман), наявній політико-правовій суб'єктності (К. Поппер, Дж. Роулз, Й. Терборн) та етико-гуманістичних цінностях (У. Матурана, П. Сорокін, А. Сен). Проте традиційні уявлення повинні віддаватися критиці задля можливих трансформацій (М. Фуко, П. Бурдьє, А. Негрі, М. Олівер), оскільки успіх впровадження інклюзії залежить від періодичності ревізії дотримання її провідних принципів задля запобігання їх перетворенню на нові форми прихованого контролю чи владної ієрархії.

З-поміж ключових викликів та системних обмежень на шляху розвитку інклюзивного суспільства слід окреслити, у першу чергу, глобальну геополітичну та соціально-економічну нестабільність, здатну поглибити наявні ресурсні і цифрові розриви, перетворивши вразливість на спадкову ознаку. По-друге, для більшості суспільств критичним залишається когнітивне звуження інклюзії і її ототожнення виключно з медичною моделлю інвалідності, що залишає поза увагою громадськості питання гендерної, етнічної та класової ексклюзії. З іншого боку, надмірна жага до підтримки соціально вразливих категорій населення провокує появу парадоксу «позитивної дискримінації», де надмірна увага до інакшості може маркувати групу як «дефіцитну», підриваючи її соціальний престиж.

Для подолання ізоляції необхідний перехід від декларацій до інструментальних дій, зокрема, через: створення інклюзивних хабів та мистецьких просторів, де через спільну творчість нівелюються класові розбіжності; формування складного, багатовимірного образу вразливих груп у медіадискурсі для подолання «ефекту невидимості»; впровадження еко-дизайну «доступного» простору, де архітектурна та соціальна інфраструктура адаптована до потреб дітей, літніх людей та осіб з інвалідністю; реалізації гендерно-орієнтованої соціальної політики. Інклюзія – це не фінальний стан суспільства, а перманентний процес розширення горизонтів прийняття, де мірилом успіху є не кількість задекларованих прав, а якість реальної соціальної участі найменш захищених осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бобух І. М., Кіндзерський Ю. В., Фашевська О. М. Структурні зміни як основа інклюзивного розвитку економіки України: монографія. Київ : ДУ «Інститут екон. та прогноз. НАН України», 2020. 516 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Avtorskyi_kolektyv/Strukturni_zminy_iak_osnova_inkliuzyvnoho_rozvytku_ekonomiky_Ukrainy.pdf.
2. Бриндіков Ю. Л. Реабілітація військовослужбовців учасників бойових дій в системі соціальних служб: теоретико-методичні основи : монографія. Хмельницький, 2018. 388 с.
3. Дікова-Фаворська О. М. Специфічні групи осіб з обмеженими можливостями здоров'я у фокусі соціології : монографія. Житомир : Полісся, 2009. 488 с.
4. Діти з особливими потребами в школі. Психолого-педагогічний супровід / авт-упоряд.: О. М. Романова, Л. П. Засенко, О. П. Кириліна [та ін.]. Київ : Шкільний світ, 2011. 128 с.

5. Колупаєва А. А., Таранесенко О. М. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі : навч. метод. посіб. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 304 с. URL: [https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/navchalno-metodychny-posibnyky/dlya-pedpratsivnykiv-ospotreby/Navch%20ditei%20z%20osobl%20osvitnimy%20potrebamy%20v%20inkl%20seredovyshchi%20\(Kolupaieva_Taranchenko\).pdf](https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/navchalno-metodychny-posibnyky/dlya-pedpratsivnykiv-ospotreby/Navch%20ditei%20z%20osobl%20osvitnimy%20potrebamy%20v%20inkl%20seredovyshchi%20(Kolupaieva_Taranchenko).pdf).
6. Миронова С. П. Методика корекційної роботи при порушеннях пізнавальної діяльності : підручник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, 2014. 260 с. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/3007/Mironova-S.P.-Metodyka-korektsiinoi-roboty-pry-porushenniakh-piznavalnoi-diialnosti.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
7. Мохнюк Р. С. Інклюзія як один з напрямів стратегії розвитку громадянського суспільства: чинник культуротворчості. *Питання культурології*. 2022. № 39. С. 182–193. URL: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.39.2022.256926>.
8. Порошенко М. А. Інклюзивна освіта : навчальний посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300 с. URL: <https://library.megu.edu.ua:9443/jspui/bitstream/123456789/3525/1/2019inklyuziyavnz.pdf>.
9. Пришляк О., Пришляк В., Субтельний М., Янчишин В. Зарубіжний досвід формування інклюзивності суспільства: уроки для України. *Вічливість. Humanitas*. 2024. № 3. С. 131–140. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.3.19>.
10. Роговський О. М. Інклюзивне суспільство: соціально-політичні виміри. *Сучасне суспільство : політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2019. Вип. 1 (17). С. 189–199. URL: <https://doi.org/10.34142/24130060.2019.17.1.16>.
11. Савельєв Ю. Б. Соціальне включення та ексклюзія як форми взаємодії в суспільстві: евристичний потенціал соціологічних концепцій. *Український соціум*. 2015. № 4 (55). С. 61–74. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2015.04.061>.
12. Соціальна та освітня інклюзія : історія, сучасність, перспективи розвитку : колективна монографія / за заг. ред. С. П. Миронової, Л. Б. Платаш. Чернівці : Технодруk, 2021. 352 с. URL: https://lib.lntu.edu.ua/sites/default/files/2021-11/MONOGRAF_2021.pdf.
13. Шевченко В. Історичні передумови та розвиток інклюзивного навчання в умовах сучасних викликів (порівняльний аспект). *Інклюзія і суспільство*. 2024. Вип. 3 (8). С. 89–97. URL: <https://doi.org/10.32782/2787-5137-2024-3-12>.
14. Bourdieu P. *Le Sens pratique*. Paris: Éditions de Minuit, 1980.
15. Foucault M. *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. Paris: Gallimard, 1975.
16. Gillies V. Meeting parents needs? Discourses of «support» and «inclusion» in family policy. *Critical Social Policy*. 2005. № 25. P. 70–90.
17. Hardt M., Negri A. *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: Penguin Press, 2004. 448 p. URL: https://ciberconflitos.files.wordpress.com/2014/12/hardt_negri_multitude_war-and-democracy-in-the-age-of-empire.pdf.
18. Luhmann N. *Inklusion und Exklusion. Soziologische Aufklärung 6*. Wiesbaden, vs Verlag, 2005. 275 p. URL: https://uranos.ch/research/references/Luhmann_2008/soziologische-aufklarung-6-1.pdf.
19. Maturana H.R., Verden-Zölller G. *The Origin of Humanness in the Biology of Love*. Charlottesville, VA: Imprint Academic, 2009. 230 p. URL: <https://s1c57570669088c7c.jimcontent.com/download/version/1512243227/module/10305485119/name/The%20Origin%20of%20Humanness%20in%20the%20-%20Humberto%20Maturana%20Romesin.pdf>.
20. Merton R. K. *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press, 1968. 702 p. URL: https://archive.org/details/socialtheorysoci0000mert_w8x3/page/n7/mode/2up.
21. Oliver M. *The Politics of Disablement*. London: Macmillan Education, 1990. 206 p.
22. Parsons T. *The Evolution of Societies*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977. 241 p.
23. Popper K. R. *The Open Society and Its Enemies*. Princeton: Princeton University Press, 2020.
24. Rawls J. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1971. 607 p. URL: <https://www.cita.or.id/wp-content/uploads/2016/06/John-Rawls-A-Theory-of-Justice-Belknap-Press-1999.pdf>.
25. Resolution of the Council and of the ministers for social affairs meeting within the Council of 29 September 1989 on combating social exclusion. *OJ C 277, 31.10.1989*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_1989_277_R_0001_01.

26. Sen A. *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny*. Manila: Asian Development Bank, 2000. 60 p. URL: <https://en.unesco.org/inclusivepolicylab/sites/default/files/publication/document/2017/2/social-exclusion.pdf>.

27. Sorokin P. A. *The Ways and Power of Love: Types, Factors, and Techniques of Moral Transformation*. Boston: Beacon Press, 1954. 552 p.

28. Therborn G. *Cities of Power: The Urban, The National, The Popular, The Global*. London ; New York : Verso, 2017. 416 p.

29. World Summit for Social Development & United Nations. (1995). *World summit for social development: The Copenhagen declaration and programme of action*. New York, NY: United Nations. P. 65. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/204669>.

REFERENCES

1. Bobukh, I. M., Kindzerskyi, Y. V., Fashchevska, O. M. (2020). *Strukturni zminy yak osnova inkliuzyvnoho rozvytku ekonomiky Ukrainy: monohrafiia* [Structural changes as the basis for inclusive economic development in Ukraine : monograph]. Kyiv : State Institution “Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine”. Retrieved from : https://chtyvo.org.ua/authors/Avtorskyi_kolektyv/Strukturni_zminy_iak_osnova_inkliuzyvnoho_rozvytku_ekonomiky_Ukrainy.pdf [in Ukrainian]

2. Bryndikov, Y. L. (2018). *Reabilitatsiia viiskovosluzhbovtiv uchasykiv boiovykh dii v systemi sotsialnykh sluzhb: teoretyko-metodychni osnovy : monohrafiia* [Rehabilitation of military personnel who participated in combat operations in the social services system: theoretical and methodological foundations: monograph]. Khmelnytskyi [in Ukrainian]

3. Dikova-Favorska, O. M. (2009). *Spetsyfichni hrupy osib z obmezhenymy mozhlyvostiamy zdorovia u fokusi sotsiologii : monohrafiia* [Specific groups of persons with disabilities in the focus of sociology: monograph]. Zhytomyr: Polissya [in Ukrainian]

4. Romanova, O. M., Zasenka, L. P., Kyrylina, O. P. (2011). *Dity z osoblyvymy potrebamy v shkoli. Psykholoho-pedahohichnyi suprovid* [Children with special needs at school. Psychological and pedagogical support]. Kyiv: Shkilnyi Svit [in Ukrainian]

5. Kolupaieva, A. A., Taranesenko, O. M. (2019). *Navchannia ditei z osoblyvymy osvitynymi potrebamy v inkliuzyvnomu seredovyshchi : navch. metod. posib* [Teaching children with special educational needs in an inclusive environment: teaching manual]. Kharkiv: Ranok Publishing House. Retrieved from : [https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/navchalno-metodychny-posibnyky/dlya-pedpratsivnykiv-ospotreby/Navch%20ditei%20z%20osobl%20osvitynymi%20potrebamy%20v%20inkl%20seredovyshchi%20\(Kolupaieva_Taranchenko\).pdf](https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/navchalno-metodychny-posibnyky/dlya-pedpratsivnykiv-ospotreby/Navch%20ditei%20z%20osobl%20osvitynymi%20potrebamy%20v%20inkl%20seredovyshchi%20(Kolupaieva_Taranchenko).pdf) [in Ukrainian]

6. Myronova, S. P. (2014). *Metodyka korektsiinoi roboty pry porushenniakh piznavalnoi diialnosti : pidruchnyk* [Methods of corrective work for cognitive disorders: textbook]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National University named after I. Ogienko. Retrieved from : <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/3007/Myronova-S.P.-Metodyka-korektsiinoi-roboty-pry-porushenniakh-piznavalnoi-diialnosti.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian]

7. Mokhniuk, R. S. (2022). *Inkluziia yak odyin z napriamiv stratehii rozvytku hromadianskoho suspilstva: chynnyk kulturotvorchosti* [Inclusion as one of the directions of civil society development strategy: a factor of culture creation]. *Issues of Cultural Studies*, 39, 182–193. Retrieved from : <https://doi.org/10.31866/2410-1311.39.2022.256926> [in Ukrainian]

8. Poroshenko, M. A. (2019). *Inklyuzyvna osvita : navchalnyi posibnyk* [Inclusive education: a textbook]. Kyiv: Agency Ukraine LLC. Retrieved from : <https://library.megu.edu.ua:9443/jspui/bitstream/123456789/3525/1/2019inklyuziyavnz.pdf> [in Ukrainian]

9. Pryshliak, O., Pryshliak, V., Subtelnyi, M., Yanchyshyn, V. (2024). *Zarubizhnyi dosvid formuvannia inkliuzyvnosti suspilstva: uroky dlia Ukrainy* [Foreign experience in shaping an inclusive society: lessons for Ukraine]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 3, 131–140. Retrieved from : <https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.3.19> [in Ukrainian]

10. Rohovskyi, O. M. (2019). *Inklyuzyvne suspilstvo: sotsialno-politychni vymiry* [Inclusive society: socio-political dimensions]. *Contemporary society: political sciences, sociological sciences, cultural sciences*, 1 (17), 189–199. Retrieved from : <https://doi.org/10.34142/24130060.2019.17.1.16> [in Ukrainian]

11. Saveliev, Y. B. (2015). *Sotsialne vkluchennia ta ekskliuziia yak formy vzaiemodii v suspilstvi: evrystychnyi potentsial sotsiologichnykh kontseptsii* [Social inclusion and exclusion as forms of inter-

action in society: the heuristic potential of sociological concepts]. *Ukrainian Society*, 4 (55), 61–74. Retrieved from : <https://doi.org/10.15407/socium2015.04.061> [in Ukrainian]

12. Myronovoi, S. P., Platash, L. B. (2021). *Sotsialna ta osvitnia inkluziia : istoriia, suchasnist, perspektyvy rozvytku : kolektyvna monohrafiia* [Social and educational inclusion: history, present, prospects for development: collective monograph]. Chernivtsi: Tekhnodruk. Retrieved from : https://lib.lntu.edu.ua/sites/default/files/2021-11/MONOGRAF_2021.pdf [in Ukrainian]

13. Shevchenko, V. (2024). *Istorychni peredumovy ta rozvytok inkluzyvnogo navchannia v umovakh suchasnykh vyklykiv (porivnialnyi aspekt)* [Historical background and development of inclusive education in the context of contemporary challenges (comparative aspect)]. *Inclusion and Society*, 3 (8), 89–97. Retrieved from: <https://doi.org/10.32782/2787-5137-2024-3-12> [in Ukrainian]

14. Bourdieu, P. (1980). *Le Sens pratique*. Paris: Éditions de Minuit.

15. Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.

16. Gillies, V. (2005). Meeting parents needs? Discourses of «support» and «inclusion» in family policy. *Critical Social Policy*, 25, 70–90.

17. Hardt, M., Negri, A. (2004). *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: Penguin Press. Retrieved from : https://ciberconflitos.files.wordpress.com/2014/12/hardt_negri_multitude_war-and-democracy-in-the-age-of-empire.pdf

18. Luhmann, N. (2005). *Inklusion und Exklusion. Soziologische Aufklärung 6*. Wiesbaden, vs Verlag. Retrieved from : https://uranos.ch/research/references/Luhmann_2008/soziologische-aufklaerung-6-1.pdf

19. Maturana, H.R., Verden-Zöller, G. (2009). *The Origin of Humanness in the Biology of Love*. Charlottesville, VA: Imprint Academic. Retrieved from : <https://s1c57570669088c7c.jimcontent.com/download/version/1512243227/module/10305485119/name/The%20Origin%20of%20Humanness%20in%20the%20-%20Humberto%20Maturana%20Romesin.pdf>

20. Merton, R. K. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press. Retrieved from : https://archive.org/details/socialtheorysoci0000mert_w8x3/page/n7/mode/2up

21. Oliver, M. (1990). *The Politics of Disablement*. London: Macmillan Education.

22. Parsons, T. (1977). *The Evolution of Societies*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

23. Popper K. R. (2020). *The Open Society and Its Enemies*. Princeton: Princeton University Press.

24. Rawls, J. A. (1971). *Theory of Justice*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press. Retrieved from : <https://www.cita.or.id/wp-content/uploads/2016/06/John-Rawls-A-Theory-of-Justice-Belknap-Press-1999.pdf>.

25. Resolution of the Council and of the ministers for social affairs meeting within the Council of 29 September 1989 on combating social exclusion. *OJ C 277, 31.10.1989*. Retrieved from : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_1989_277_R_0001_01.

26. Sen, A. (2000). *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny*. Manila: Asian Development Bank. Retrieved from : <https://en.unesco.org/inclusivepolicylab/sites/default/files/publication/document/2017/2/social-exclusion.pdf>.

27. Sorokin, P. A. (1957). *The Ways and Power of Love: Types, Factors, and Techniques of Moral Transformation*. Boston: Beacon Press.

28. Therborn, G. (2017). *Cities of Power: The Urban, The National, The Popular, The Global*. London ; New York : Verso.

29. World Summit for Social Development & United Nations (1995). *World summit for social development: The Copenhagen declaration and programme of action*. New York, NY: United Nations. Retrieved from : <https://digitallibrary.un.org/record/204669>

Kalashnikova Liudmyla Volodymyrivna

Doctor of Sociological Sciences, Professor,
Professor at the Department of Sociology and Social Work
Kryvyi Rih State Pedagogical University
54, Universytetskyi ave., Kryvyi Rih, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9573-5955

Chernous Liudmyla Serhiivna

Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Sociology and Social Work
Kryvyi Rih State Pedagogical University
54, Universitetskyi ave., Kryvyi Rih, Ukraine
orcid.org/0000-000300916-7205

INCLUSIVE SOCIETY: THE HEURISTIC POTENTIAL AND LIMITATIONS OF SOCIOLOGICAL KNOWLEDGE

Relevance of the topic. *The article provides a theoretical and sociological justification of the concept of an inclusive society as a multidimensional model of societal development. Particular attention is paid to the search for adaptive integration strategies in the context of global digitalization and chronic socio-economic turbulence.*

The purpose of the article is to form a holistic theoretical and sociological basis that would allow to bridge the critical gap between formal (declarative) recognition of inclusion and latent mechanisms of social alienation.

Research methods. *The use of the historical-genetic method and comparative analysis made it possible to trace the evolution of the formation of theories of inclusion/exclusion in classical and contemporary scientific discourse, as well as to compare the leading ideas within the structural-functional approach (P. Sorokin, T. Parsons, N. Luhmann) to understanding the stability of the system, ethical-humanistic theories (U. Maturana, P. Sorokin, A. Sen), concepts of political and legal subjectivity (K. Popper, J. Rawls, J. Terborn), and critical paradigms (M. Foucault, P. Bourdieu, A. Negri, M. Oliver). The modeling method enabled the analysis of the phased development of an inclusive society according to J. Terborn, which revealed the peculiarities of moving from ensuring visibility and political relevance to providing resources for full participation. The risks of “chain exclusion” in the context of digitalization were also considered and analyzed.*

Research results. *The authors argue that true inclusion requires not only the removal of physical barriers, but also a profound transformation of social habits, the redistribution of social capital, and active opposition to new forms of “disciplinary control.” Practical steps are proposed for the real integration of vulnerable groups in the current conditions of socio-economic instability.*

Key words: *inclusive society, inclusion/exclusion, structural inequality, marginalization, social mobility, open society, social model of disability, digital inequality, subjectivity, political recognition.*

Дата першого надходження статті до видання: 25.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.04.2026